

Deli Gergely

Megfontolások a *condictio* természetéről

Bevezetés

Horváth Attila professzor urat olyan embernek ismertem meg, akinek szívügye, hogy múltunk tovább éljen jelenünkben, és így büszkékké lehessünk azokra a történeti sajátosságokra, amelyek népünket és államunkat egyedivé és különlegessé teszik. Esetében ez a professzori tartás nem marad meddő magyarkodás, hanem érzékennyé és képessé teszi arra, hogy hazánk történelmét az európai nemzet- és államfejlődés általános összefüggéseiben értékelje. Mi sem természetesebb tehát, mint hogy ezt a 65. születésnapjára felajánlott rövid tanulmányt egy olyan jogintézmény, a *condictio* vizsgálatának szenteljem, amelyben egyszerre van jelen a partikuláris és az egyetemes, és amely éppen annyira sajátosan római, mint amennyire egyetemes kultúrárték.

A következőkben először a *condictio* absztraktságának kérdését tárgyalom, azt, hogy keresetformulája tartalmazta-e az ügylet jogcímét. Ezt követően áttekintem az újabb kori szakirodalomban fellelhető, jelentős teóriákat a *condictio* természetéről. Ezek többnyire azon munkálkodnak, hogy meghatározzanak egy közös, minden *condictio*típusra igaz *causa conditionis*.¹ Nem magányos véleményem szerint² az ilyen, minden esetben helytálló jogcím megtalálása hiú ábránd. Ez azonban nem jelenti azt, hogy ne állhatna a *condictió*k mögött nagyon általános, közös gondolat.³ A *condictió*k egyes, egyértelmű esetekben lehetővé tették a máshoz került vagyonelemek békés, de társadalmi nyomáson alapuló visszaszerzését. A modern szemlélettel⁴ szemben nem a gazdagodás és a szegényedés közti

¹ A *causa conditionis* fogalmáról lásd EHRHARDT 1930: 42, 48; SCHWARZ 1952: 229, 303; SIMONIUS 2003: 13, 18 sk.

² Hasonlóképp vélekedik Jansen és Sanfilippo is. Lásd JANSEN 2003: 118 sk; SANFILIPPO 1943: 13 sk.

³ Megerősítésért lásd BORÉ 1904: 19; SOBCZYK 2009: 36.

⁴ Ezt a modern szemléletet tükrözi a Ptk. 6:579 § szakirodalma és gyakorlata is. Lásd VASADY 2021: 2290. A joggyakorlatból például lásd Kúria Gfv.III.30.393/2022/10.

viszonyt, illetve a jogalap hiányát, hanem kissé egyoldalúbban a „szegényedőt” és az ő vagyonelemhez fűződő jogát látom a klasszikus római felfogás középpontjában. Mivel figyelmem a fennmaradt töredékek igen csekély részére terjed ki, megfontolásaim nem tarthatnak igényt a minden kétséget kizáró, nagy magyarázó elmélet státuszára, csupán néhány, talán újszerű és tanulságos szempontra hívják fel a figyelmet.

A *condictio* absztraktsága

Említésre érdemes, hogy a régebbi és jelentős részben a mai szakirodalomban a *condictio* keresetformuláját absztraktnak tartották, azaz úgy vélték, hogy a jogcím nevesítése elmaradt.⁵ Ezt alapvetően irodalmi forrásra, Cicero Quintus Roscius védelmében mondott beszédére alapozták.⁶ Az érintett beszéd vonatkozó passzusai⁷ ugyan valóban megemlítik a formulát, és nevesítenek három lehetséges jogcímet (*datio*, *stipulatio*, pontosabban *sponsio* és *expensilatio*), azonban véleményem szerint nem szolgáltatnak semmilyen közvetlen bizonyítékot arra, hogy a formula absztrakt lett volna. Cicero az adott, konkrét helyzetben sorolja fel azt a lehetséges három módot, amely alapján bizonyos összeg követelhető lenne. Ez a felsorolás azonban sokkal inkább az adott speciális perbeli körülményekre van tekintettel. A bizonyítékok, illetve azok hiánya alapján érvel védence felmentése érdekében. A felperes, mondja Cicero, tagadja, hogy a pénzt a másiknak leszámolta volna (ez lenne a *datio* jogcíme), de azt sem állítja, hogy azt könyvelésébe mint kikölcsönzött összeget felvezette volna (ez lenne az *expensilatio* jogcíme), hiszen könyvelése vonatkozó részét sem mutatta be. Az egyetlen hátramaradt lehetőség az lenne, állítja Cicero, hogy az összeget megígérték neki (ez lenne a *stipulatio* jogcíme). De senki sem állítja, hogy ilyen ígéretre sor került volna.⁸ Ezzel Cicero elintézettnak tekintette a jogcímek és formulák taglalását, és ez meg is felel azon mai tudásunknak, hogy a *condictio* alapvetően a fenti három jogcímen (*datio*, *stipulatio*, *expensilatio*) nyugodhatott. Azonban Cicero szavaiból nem lehet egyértelműen a *condictio* keresetformulájának absztraktságára következtetni. Számomra inkább úgy tűnik, hogy Cicero a lehetőségek kizárásával kívánja retorikailag hatásos módon meggyengíteni a felperes igényét. Nem azt állítja, hogy a keresetformula elvileg sem tartalmazhatta a jogcímet, inkább azt sugallja a szöveg, hogy az adott tényállás mellett a felperes keresetében az egyik szóba jövő, lehetséges jogcímet sem tudta megnevezni.

⁵ BARON 1881: 1–232; LENEL 1927: 237/6. lj.

⁶ Vö. KARLOWA 1901: 765.

⁷ Cic. *QRosc.* 4.13–5.14.

⁸ Ez a körülmény Karlowa figyelmét elkerüli, aki úgy véli, a felperes *stipulatióból* kívánta levezetni igényét. Lásd KARLOWA 1901: 766.

Érdemes még a védőbeszédben felfigyelnünk arra, hogy Cicero fogalompárosításai-ban a *formula* kifejezés a *sponsio*-val került egy párba. Ez a két intézmény közti szoros kapcsolatról árulkodik, amelyet a régészeti leletek is megerősíteni látszanak. Az egyik, Pompeiből, Kr. u. 52-ből származó fatáblán⁹ ránk maradt keresetformula terve szerint a *stipulatio*t mint jogcímet a kereset *praescriptio*-ja tartalmazhatta is.¹⁰ Egy másik, Bekker által felkarolt lehetőség, hogy a jogcímet a magisztrátus előtt *in iure* szóban kellett előadni, már csak azért is, hogy arra az alperes esetleges *exceptio*-jával válaszolni tudjon.¹¹ Erre utalhat Quintilianus is, amikor azt írja, hogy „[s]atis est dixisse: *certam creditam pecuniam peto ex stipulatione*”, azaz elegendő azt mondani, hogy meghatározott pénzüsszeget kérek *stipulatio*s ígéretből kifolyólag.¹²

A formula absztraktsága kérdésében érdemes röviden konzultálnunk az alábbi szöveg-helyet is:

„Eleganter Pomponius quaerit, si quis suspicetur transactionem factam vel ab eo cui heres est vel ab eo cui procurator est et quasi ex transactione dederit, quae facta non est, an locus sit repetitioni. Et ait repeti posse: *ex falsa enim causa datum est. Idem puto dicendum et si transactio secuta non fuerit, propter quam datum est: sed et si resoluta sit transactio, idem erit dicendum.*”¹³

„Pomponius találóan teszi fel a kérdést, hogy vajon fennáll-e a visszakövetelhetőség lehetősége, ha valaki olyan ügylet alapján, amelyet vélekedése szerint olyan személy kötött, akinek ő az örököse vagy a képviselője, mintegy tulajdonba ad egy dolgot, és az ügyletet mégsem kötötték meg. És azt a feleletet adja, hogy visszakövetelheti a dolgot: ugyanis hibás jogcím alapján adta át azt. Úgy vélem, ugyanezt kell felelnünk, ha az ügyletet, amely alapján az átadásra sor került, később nem teljesítették: de ha a felek visszaléptek az ügylettől, ugyanezt kell mondanunk.”

Ez a forrás megnevezi a *conductio* jogcímét, a *transactio*t, amely a felek közti vitás igények kölcsönös engedéssel való rendezését jelenti.¹⁴ Ugyanakkor ebben az esetben nehéz elképzelni, hogy a formula miképp nevesíthette volna a jogcímet. Hiszen itt a jogalapot olyan

⁹ TPN 29 = TP 34 = TPSulp. 31. Ehhez lásd VARVARO 2002: 370/3. l.j.; WOLF 1979: 150, 171; 2010: 60; GRÖSCHLER 1997: 163; CAMODECA 1999: 99.

¹⁰ Így VARVARO 2014: 267–283; lásd még 2008: 143.

¹¹ Így BEKKER 1883: 95.

¹² Quint. 4.2.6.

¹³ Ulp. 43 ad Sab. D.12.6.23pr.

¹⁴ A *transactio* és a *solutio* szoros kapcsolatáról lásd KASER 1961: 72–81. Mindez azért érdekes számunkra, mert a konkrét szövegben kettős teljesítési szándék áll fenn. Egyrészt a közvetlenül érintett felek *solutio*s szándéka, amely a vélt *transactio*-ban nyilvánult meg, másrészt az örökös és a képviselő ebből fakadó teljesítési szándéka.

ügylet jelentette, amelyben a felperes nem is volt közvetlen fél, és amely ügylet létre sem jött. Azaz itt a formula konkretizálását a jogcím hibás volta és a személyi változás (örökös és képviselő) is nehezítette. Az a tény, hogy a *condictio*t az örökösnek és a képviselőnek is megadták téves jogcím esetén, inkább azt sugallja, hogy a keresetformulának legalábbis ebben a konkrét esetben absztraktnak kellett lennie. Ellenkező esetben a sok egyedi eltérés, mind az alanyi kör, mind a tényállás sajátosságai tekintetében, szétfeszítette volna a formula kötött kereteit.

Tovább bonyolítja a helyzetet, hogy a *transactio* a klasszikus korban az ünnepélyes szóbeli szerződés, a *stipulatio* nélkül csupán *exceptio*t biztosító peresíthetetlen megállapodást, *nudum pactum*ot eredményezett.¹⁵ Azaz az igény alapesetben akkor sem lett volna peresíthető, ha a *transactio* megtörtént volna. A fragmentumból az derül ki, hogy a konkrét esetben a *transactio* nem jött létre, és erre hivatkozva jár a *condictio*. Azaz úgy tűnik, a peresíthetetlen követelést is elismerték volna valós *causának*, ha létrejött volna. Ez egybecseng azzal, hogy a szintén peresíthetetlen természetes kötelmek alapján adott teljesítést sem lehetett *condictio*val visszaperelni. Ellentmond azonban annak, hogy a rómaiak az *exceptio perpetuá*val védett adós tartozását általában nem tekintették tartozásnak.¹⁶ Így elképzelhető, hogy az örökös, illetve a képviselő tévedése abban állt, hogy helytelenül úgy vélték, hogy a *transactio stipulatio*val megerősített volt. Mivel azonban a *stipulatio* elmaradt, nem volt jogcím, visszajárt a teljesített szolgáltatás. Ez az olvasat is a *condictio* és a *stipulatio* szoros kapcsolatáról árulkodik. Azonban nehéz elképzelni, hogy a *praescriptio*ba miként kerülhetett volna bele a létre sem jött *stipulatio*ra való utalás. Vagy az is lehetséges, hogy a *transactio*s megállapodást egyáltalán nem, még informálisan sem kötötték meg. Ebben az esetben még *nudum pactum* sem jött létre, épp ez a hiány lesz a visszakövetelhetőség, a *condictio* „jogcíme”.

Már a fentiekből is látható, hogy a közkeletű vélekedéssel szemben a rómaiakat nem kötötte gúzsba állítólagos „keresetjogias” gondolkodásuk. Sokkal inkább a konkrét eset egyedi sajátosságainak és az igazságérzetüknek megfelelő megoldást keresték, rugalmasan felhasználva meglehetősen merev perjogi lehetőségeiket.

A méltányossági elmélet (*aequitas*)

A szakirodalomban a *condictio* lényegi természete vonatkozásában számos elképzelést találunk.¹⁷ Ezek közül a legrégebbi és a legelterjedtebb az a nézet, amely a *condictio* lényegének

¹⁵ VISKY 1981: 125.

¹⁶ Ulp. 26 ed. D.12.6.26.3,7; Pap. 8 quaest. D.12.6.56.

¹⁷ Ezekről jó összefoglalót nyújt SOBCZYK 2009: 33–36.

a méltányosság (*aequitas*) megvalósítását látja. A *Digestában* számos szöveghely tűnik erősíteni ezt az álláspontot, ezek közül a három legismertebb már-már általános jogelvi státuszra tett szert a továbbélés során:

„*Iure naturae aequum est neminem cum alterius detrimento et iniuria fieri locupletiores.*”¹⁸

„A természet jogánál fogva méltányos, hogy más kárán és jogtalanul senki se gazdagodhassék.”¹⁹

„*Nam hoc natura aequum est neminem cum alterius detrimento fieri locupletiores.*”²⁰

„Ugyanis a természet szerint méltányos, hogy senki se gazdagodjék a másik kárára.”

„*Haec conductio ex bono et aequo introducta, quod alterius apud alterum sine causa deprehenditur, revocare consuevit.*”²¹

„Ez a jó és méltányos elvei alapján bevezetett *conductio* szokásossá vált bármely dolog visszakövetelésére, amelyet egy másik személy jogcím nélkül szerzett meg.”

A fentiek alapján egyesek szerint a jogalap nélküli gazdagodás visszakövetelésének lehetősége mögött a méltányosság,²² illetve a sztoikus tanok állhattak már a klasszikus jogban²³ is. A méltányosság tanának első nagy modern képviselője Von Savigny volt. Ő a *conductio* lényegének azt tartotta,²⁴ hogy valaki más kárára oly módon gazdagodott, hogy az visszajár. A gazdagodás feltételét a későbbi szakirodalomban Coing az igazságosság,²⁵ Wollschläger pedig a méltányosság, illetve a természetjog tanaival kapcsolta össze.²⁶ Gaius *Institucióinak* egyik elterjedt modern fordításában is hasonló nézettel találkozhatunk,²⁷ a frissebb szakirodalomban pedig Kupisch képviseli ezt a nézetet.²⁸ Kritikus ezen állásponttal szemben

¹⁸ Pomp. 9 ex var. lect. D.50.17.206.

¹⁹ Hamza Gábor és Kállay István fordítása.

²⁰ Pomp. 21 ad Sab. D.12.6.14.

²¹ Pap. 8 quaest. D.12.6.66.

²² Vö. például Pomp. 21 ad Sab. D. 12.6.14.

²³ Így: FARGNOLI 2023: 2009. A korábbi irodalomból hasonlóképp: WOLLSCHLÄGER 1985; KUPISCH 1987: 19.

²⁴ SAVIGNY 1841: 564.

²⁵ COING 1963: 396.

²⁶ WOLLSCHLÄGER 1985: 77 sk.

²⁷ NELSON–MANTHE 1999: 85.

²⁸ KUPISCH 1987: 25 sk.

Kipp,²⁹ Dawson,³⁰ Zimmermann³¹ és Schiemann,³² akik szerint a méltányosság nem minősült közvetlenül jogilag alkalmazható elvnek. Ehhez az állásponthoz közelítően más szerzőknél, például Feenstránál³³ és Giglionál³⁴ azzal az állásponttal találkozhatunk, hogy a méltányosság „csupán” általános jogelv volt, nem tekinthető a kötelelem egyik forrásának.

Megelőlegezve mindazt, amit a *condictio* természetéről a későbbiekben részletesebben kifejték, röviden értékelem e nézeteket. Von Savigny felfogásával szemben úgy vélem, hogy a *condictio* jogintézményének súlypontja nem a gazdagodó személyen van, hanem a szegényedőn, akinek a kárára a gazdagodás megvalósult. Ami pedig az igazságosság és a méltányosság elvét illeti, úgy vélem, ezek valóban lényegesen, de nem lényegileg határozták meg a *condictio*ról való klasszikus kori római gondolkodást. Csak fennköltebbé, racionálisabbá tették a nyers valóságot, ami röviden abban állt, hogy az érintett visszakövetelhesse azt, ami neki jár, illetve visszajár. Visszajár, még hozzá egyértelműen, nem egyszerűen méltányossági alapon. Másrésztől úgy vélem, hogy a rómaiak még a klasszikus korszakban sem gondolkodtak oly mértékben dogmatikusan a méltányosság és a *condictio* viszonyáról, hogy értelme lenne az előző kötelemfakasztó jellegét akár csak tagadólág is minősíteni.

Lássunk egy konkrét példát! Az alábbi esetben, noha a *condictio* a más rovására történő gazdagodás kapcsán merül fel, mégsem a mások kárára való gazdagodás tilalma áll a háttérben. A gazdagodás sokkal inkább a *condictio* megadásának előfeltétele, és nem annak oka vagy indoka ebben az esetben, amikor a feleség a férjétől a neki ajándékozott és már részben elköltött pénz szeretné visszakövetelni:

*„Uxor marito suo pecuniam donavit: maritus ex pecunia sibi donata aut mobilem aut soli rem comparavit: solvendo non est et res extant: quaero, si mulier revocet donationem, an utiliter condicticia experiatur? Videtur enim maritus, quamvis solvendo non sit, ex donatione locupletior effectus, cum pecunia mulieris comparata exstet. Respondi: locupletiozem esse ex donatione negari non potest: non enim quaerimus, quid deducto aere alieno liberum habeat, sed quid ex re mulieris possideat.”*³⁵

Paulus szerint a gazdagodás megítélésénél nem az a lényeg, mennyire szolvens a férj, illetve mekkora a likvid vagyona, hanem az, hogy a nő vagyonából mennyi van nála. Nem a gazdagodás itt a lényeg, mint a *condictio*ók kapcsán sokat emlegetett jogelvnél, hanem az,

²⁹ KIPP 1900: s.v. *condictio*.

³⁰ DAWSON 1951: 4.

³¹ ZIMMERMANN 1996: 852.

³² SCHIEMANN 1997.

³³ FEENSTRA 1972: 292.

³⁴ GIGLIO 2000: 42 sk.

³⁵ Paul. 6 quaest. D. 24.1.55.

hogy a tulajdonosnak visszajár, ami az övé. És ez még akkor is így van, ha időközben az elajándékozott pénz helyére más dolgok kerültek, ilyenkor a „sima” *conductio* helyett *conductio utilist* lehet alkalmazni.

Azaz a méltányosság nem képezte a visszatérítési igények legfontosabb indokát, inkább a sokszínű tényállásokat és az ebből fakadó különféle okokat általánosan lefedni képes magyarázó elv lehetett.

A tranzakciós teória (*negotium contractum*)

A második teóriát a szakirodalomban *negotium contractum*ként³⁶ szokták röviden nevesíteni. Ennek lényege, hogy a felek között létrejött valamiféle egyezség, amely alapján valamely dolog átadására, *dati*óra is sor került. Ez utóbbi feltétel alól a lopás esete és ezáltal a *conductio ex causa furtiva*³⁷ kivételt képez.³⁸ Ez a megközelítés helyesen arra irányítja figyelmünket, hogy a *conductio* eszköze számos esetben a meglehetősen zárt római szerződési rendszer lazítását is szolgálta, hiszen a *negotium* fogalma alá sokkal többféle tényállás szubszumálható, mint a szűk értelemben vett szerződéshez, a *contractushoz*.³⁹ Ezt a nézetet képviselte korábban Trampedach,⁴⁰ később, a múlt század derekán Donatuti,⁴¹ Schwarz⁴² és Simonius,⁴³ újabban pedig Jansen⁴⁴ és Heine.⁴⁵ E felfogás ellenében felvethető, hogy magyarázóereje csekélyebb, mint az alternatíváké, hiszen nem képes a lopásból eredő *conductio furtiva* integrálására, mivel ott sokszor hiányzik bármiféle ügyletkötés, illetve egyezkedés. Másrészt az is meglehetősen egyértelmű a forrásokból, hogy ugyan a *negotium* számos esetben⁴⁶ szükséges előfeltétele volt a *condictiónak*, több esetben⁴⁷ azonban ennek hiányában is biztosították a jogsegélyt. Úgy vélem, általános igazságot árul el az alábbi forrásszöveg elvi jelentőségű zárómondata a *condictiók* természetéről:

³⁶ TRAMPEDACH 1896: 97 sk; DONATUTI 1951: 49; SCHWARZ 1952: 193; SIMONIUS 1953: 165; JANSEN 2003: 113; HEINE 2005: 29.

³⁷ Erről lásd LIEBS 1986: 169 skk; PIKA 1988.

³⁸ Vö. HÄHNCHEN 2003: 27 sk.

³⁹ A *negotium*ról lásd SCHWARZ 1952: 192; ZIMMERMANN 1996: 854; SACCOCCIO 2002: 282 skk; HEINE 2005: 26 skk.

⁴⁰ TRAMPEDACH 1896: 97 sk.

⁴¹ DONATUTI 1951: 49.

⁴² SCHWARZ 1952: 193.

⁴³ SIMONIUS 1953: 165.

⁴⁴ JANSEN 2003: 113.

⁴⁵ HEINE 2005: 29.

⁴⁶ Iul. 39 D.12.6.33; Ulp. 16 ad Sab. D.12.6.2pr; Afr. 8 quaest. D.23.3.5opr; Cels. 5 D.12.1.32; Iul. 17 D.39.6.13pr; Gai. 3.91.

⁴⁷ Lásd SANTORO 1971: 237 sk; LIEBS 1986: 171.

„*Si quod dominus servo debuit, manumisso solvit, quamvis existimans ei aliqua teneri actione, tamen repetere non poterit, quia naturale adgnovit debitum: ut enim libertas naturali iure continetur et dominatio ex gentium iure introducta est, ita debiti vel non debiti ratio in conditione naturaliter intellegenda est.*”⁴⁸

„[Í]gy a tartozás vagy nem tartozás kérdését a *condictio* esetében természetszerűleg kell megítélni.”

Ezen általánosító zárást megelőzően arról értesülhetünk a szövegből, hogy a tulajdonos nem tudja visszaperelni azt a szolgáltatását, amellyel rabszolgájának tartozott, és amelyet annak felszabadításakor teljesített. Ennek oka, hogy a *condictiók* esetében a tartozás kérdését természetszerűleg kell megítélni. Itt alapvetően peresíthetetlen természetes kötelemről van szó, amelynek nem ismerjük a forrását, így azt sem, hogy szerződés vagy bármilyen más ügylet (*negotium*) állt-e mögötte, vagy egyéb kötelemfakasztó tényállás, például *delictum*, bár ez utóbbi a rabszolgatartó és a rabszolga viszonyában talán kevésbé életszerű. Mindez azonban nem zárja ki a „*naturaliter intellegenda est*” olyan értelmezését, miszerint a *condictiók* nem csupán a (civil) jog által elismert szerződésekből származhatnak, hanem a tartozás, így a visszakövetelhetőség lehetőségét is a természetes észszerűség, és nem jogi, dogmatikus szempontok alapján kell megítélni. Ezt az értelmezést támasztja alá az a megfontolás is, hogy a „természetszerű értelmezésre” történő hivatkozás minden bizonnyal nem arra kíván utalni, hogy a *condictiók* csak természetes kötelmek esetében lennének alkalmazhatók. Hogy a *naturaliter* szócskának a szövegben nem jogi, illetve természetjogi, hanem inkább általános, köznapi jelentést kell tulajdonítanunk, erősíti az a tény is, hogy a forrásszövegben korábban már szerepel a *naturale* szó, mégpedig szinte biztosan köznapi jelentésben. Hiszen arra utal, hogy a rabszolga-tulajdonos a teljesítéssel természetszerűleg elismerte tartozását. Természetes ugyanis, hogy az, aki teljesít, magát a másik adósának gondolja. További értelmezést igényel a szövegben az a párhuzam, amely egyrészt a szabadság (*libertas*), illetve a természetjog (*ius naturale*), másrészt pedig a szolgaság (*dominatio*), illetve a népek joga (*ius gentium*) és a *condictiók*, illetve a tartozás/nem tartozás problémaköre között fennáll. A legkézenfekvőbb megoldásnak a szöveg struktúrája következtében az tűnik, hogy az adósság fennállásának vagy fenn nem állásának kérdését a szabadsággal, illetve a természetjoggal, a *condictiót* pedig a szolgasággal, illetve a népek jogával állítjuk párhuzamba. Ha ez a feltevésünk helytálló, akkor a tartozás megítélése nem szigorú értelemben vett (római) jogi kérdés, a visszakövetelés lehetősége viszont az. Azaz nem a *negotium* megléte és a *datio a condictio* lényeges előfeltétele, hanem az, hogy a természetes észszerűség alapján fennáll-e a tartozás.

⁴⁸ Tryph. 7 disp. D.12.6.64.

A visszatartási jogra fókuszáló teória (*causa retinendi*)

A manapság legelterjedtebb teória a *conductio*k természetéről a *causa dandi* és a *causa retinendi* megkülönböztetésén⁴⁹ alapszik. Természetesen itt is előfeltétel az átadás, avagy a *datio* megtörténte. Korábban az irodalom inkább a *causa dandira* fókuszált,⁵⁰ újabban inkább a *causa retinendi*⁵¹ került az érdeklődés homlokterébe. Az előző esetben azt vizsgálják, hogy a jogcím egyáltalán fennállt-e, és ha igen, megfelelő volt-e, az utóbbiban pedig azt, hogy van-e olyan nyomós ok, amely miatt a gazdagodó megtarthatja a vagyongyarapodást. Az utóbbi nézetet egyesek, mint például Frezza,⁵² Coing,⁵³ Kaser⁵⁴ és Zimmermann,⁵⁵ a méltányosság elvével ötvözik. Velük szemben Wunner,⁵⁶ Jansen⁵⁷ és Hähnchen⁵⁸ helyesen azzal érvel, hogy a koncepció magyarázó ereje csekély, hiszen az elfogadott szolgáltatás megtarthatóságának kérdése nemcsak a *conductio*k esetében, hanem lényegében minden más kötelem vonatkozásában is felmerül. Ennek fényében talán érthető, miért tartotta például Baron⁵⁹ és Amos⁶⁰ a *conductio*t minden kötelem esetében alkalmazható személyi keresetnek. Másrészt bizonyos források alapján magam is úgy vélem, hogy a klasszikus kori rómaiaknál nem a gazdagodó, hanem az a személy állt a középpontban, akinek a kárára a gazdagodás bekövetkezett.⁶¹

Nézetem alátámasztására újra felidézem a fentebb már tárgyalt esetet a *Digesta* 12. könyvéből, a tartozatlan fizetések visszakövetelhetőségéről szóló titulusból. Emlékeztetőül: a fragmentum Ulpianus jogtudós Sabinushoz írt kommentárjából való, és a tartozatlan fizetés azon különös esetéről szól, amikor nem egy vélt ügylet közvetlenül érintett alanyai, hanem mások, az örökös, illetve a képviselő van tévedésben az ügylet létrejötte tekintetében.⁶²

⁴⁹ Ezekről lásd SCHWARZ 1952: 224 skk.

⁵⁰ WITTE 1859: 139; VOIGT 1862: 489.

⁵¹ PERNICE 1873: 218 sk; KOSCHEMBAHR-ŁYSKOWSKI 1903: 182; RABEL 1915: 399 sk; SCHWARZ 1952: 210 sk; SIMONIUS 1953: 161 sk; WACKE 1963: 110; WOLF 1970: 33; WATSON 1971: 125; MAYER-MALY 1999: 155.

⁵² FREZZA 1949: 292.

⁵³ COING 1952.

⁵⁴ KASER 1961: 61; KASER 1993: 163 sk.

⁵⁵ ZIMMERMANN 1996: 852 sk.

⁵⁶ WUNNER 1970: 479.

⁵⁷ JANSEN 2003: 122.

⁵⁸ HÄHNCHEN 2003: 15.

⁵⁹ BARON 1881: 89 sk.

⁶⁰ SHELDON 1883: 345.

⁶¹ Egyetértőleg: SOBCZYK 2009: 35.

⁶² Ulp. 43 ad Sab. D.12.6.23pr.

A ma széles körben elfogadott és a korábbival ellentétes⁶³ szakirodalmi álláspont alapján bízhatunk a szövegek eredetiségében⁶⁴ és abban, hogy a *condictio* különböző típusait már a klasszikus jogban is alkalmazták.⁶⁵

A szöveg egyébként első olvasatra nem tűnik különösebben bonyolultnak. Adott egy személy, aki tévesen úgy véli, hogy az örökhagyója vagy képviseltje megkötött egy ügyletet, és az alapján teljesít. Kiderül azonban, hogy az ügylet mégsem jött létre, így visszakövetelné az átadott dolgot. A jogtudósi válasz szerint ezt meg is teheti, mivel téves jogcím alapján került sor az átadásra. A szöveg folytatásából kiderül, hogy ugyanez a helyzet akkor is, ha ugyan létrejött az ügylet, de azt csak az egyik fél teljesítette, illetve akkor is, ha a felek felbontották az egyezséget. Dogmatikai szempontból a kiindulási helyzet az lehetett, hogy a tévedésben lévő, a vélt ügyletben közvetlenül érintett fél megkapta a visszapérelés lehetőségét, a *condictio*t. Innen indulva két jogkiterjesztés is megvalósult. Az első lépésben Pomponius kiterjesztette az örökösökre és a képviselőkre is a visszakövetelés lehetőségét. Majd a második lépésben Ulpianus az elmaradt ellenteljesítés reményében történt szolgáltatás és a felbontott ügyletek esetében is lehetővé tette a visszapérleést. Lényeges különbség a két jogkiterjesztés között, hogy az elsőben az alanyi kör bővült, a másodikban pedig újabb tényállási helyzetek kerültek be a *condictio* hatóköre alá. Azonban az közös bennük, hogy nem a *causa retinendi*, hanem a *causa dandi* áll a középpontban. Alátámasztja ezt, hogy a fragmentumban egy tartozatlan összeg, egy *indebitum* visszafizetése kérdéses, amely esetben természetsszerűleg az átadás jogcíme áll a középpontban. Ráadásul olyan személyről olvashatunk a szövegben, aki magát tévesen arra kötelezettnek tartja. Azaz nem a gazdagodó, hanem a „szegényedő” fél nézőpontjából tálták az esetet. Ezt az átadói perspektívát tovább erősíti az a korábban már részletesebben taglalt körülmény, miszerint ha a *transactio* felei között nem jött létre *stipulatio*, akkor az örökhagyó, illetve a képviselt személy *exceptio*val védett volt, erről azonban a szöveg említést sem tesz. Azaz itt sem a gazdagodás megtarthatósága volt fókuszban, hanem a kötelezettség megléte, illetve perelhetősége. Ráadásul a konkrét esetben az objektív tartozásmentesség (az úgynevezett *objektiver Nichtschuld, quod omnino non debetur*)⁶⁶ és a szubjektív tartozásmentesség (az úgynevezett *subjektiver Nichtschuld, ex latere dantis*)⁶⁷ sajátos módon ötvöződött. Hiszen olyan tartozást fizettek meg, amely a *causa* téves mivolta objektíve miatt nem is állt fenn, és amellyel a konkrét személy szubjektíve esetleg nem is tartozott, hiszen az, akire

⁶³ SOLAZZI 1972: 1.

⁶⁴ SACCOCCIO 2002: 510–512.

⁶⁵ Megerősítőleg: VOCI 1946: 100; PRINGSHEIM 1932: 78; SCHWARZ 1952: 190, 227; KUPISCH 1987: 9–21; SACCOCCIO 2002: 51–71.

⁶⁶ Paul. 17 Plaut. D.12.6.65.9.

⁶⁷ Pomp. 22 ad Sab. D.12.6.19.1.

tekintettel teljesített, kifogással védett is lehetett. Mindezek fényében úgy vélem, hogy nem a kánonjogi hatásra megerősödött gazdagodási szempont és a gazdagodó személye volt elsősorban az érdekes a klasszikus kori római jogban, hanem az, hogy a szegényedő mennyire szoros és milyen jellegű jogilag védett kapcsolatban volt a tőle elkerült vagyonelemmel.

A bizalmi teória (*fides*)

A fenti, szélesebb körben elterjedt elméleteken kívül létezik még egy-két marginális elmélet a szakirodalomban.⁶⁸ Pernice és Koschembahr-Łyskowski⁶⁹ a *fides*t tartotta esszenciális elemnek,⁷⁰ Leonhard a kvázi kontraktuális jelleget.⁷¹ Hähnchen a reálszerződések körében kívánta elhelyezni a *conductió*kat.⁷² Ugyan ezen megközelítések mind valamely nagyon lényeges elemre világítanak rá a *conductio* természetét illetően, mégsem kielégítők teljes mértékben. A kvázi kontraktuális és a reálszerződéses elméletet olyan dogmatikai kategorizálási kísérletnek tartom, amely jól megragad bizonyos normatív körülményeket a *conductió*khoz kapcsolódó tényállásokban, de amely a rómaiak gyakorlatias jogérzékével absztraktsága miatt kevésbé fér össze. A *fides*re vonatkozó elméletek állnak felfogásomhoz a legközelebb. Ugyanis a *conductió*k lényege meglátásom szerint az, hogy a szegényedést elszenvedő fél alappal bízhatson abban, hogy a tőle elkerült vagyonelemet visszaszerezheti.

Erre találunk példát egy Kr. u. 230-ból származó *rescriptum*ban, amelyben egy asszony törvényes örökösei kapnak jogsegélyt a végrendeleti örökössel szemben egy *transactio* alapján.⁷³ Elképzelhető, hogy azokat a *transactió*kat, ahol az egyébként lehetséges *stipulatio* valamiért elmaradt, de a *datio* megtörtént, a klasszikus korszak végén⁷⁴ a rómaiak hajlamosabbak voltak jogsegélyekkel körülbástyázni. Mindenesetre a szóban forgó *rescriptum* indokolása szerint a bizalmi alapelv, a *fides* megsértése miatt járt *utiliter* a kereset. Ez a momentum azért érdemes kiemelésre, mert a tárgyalt fragmentumban sem kifejezetten a más kárára való gazdagodás a fő probléma, hanem a valótlan *causa*. Ebből úgy tűnik, hogy a rómaiak nem annyira a jogcím nélkül átkerült vagyonelem visszakerülésére helyezték a hangsúlyt, sokkal inkább azt kívánták előmozdítani, hogy bizonyos, főleg a *datió*val járó megállapodások

⁶⁸ Ezekről áttekintőleg lásd BORÉ 1904: 11 sk.; HÄHNCHEN 2003: 33.

⁶⁹ KOSCHEMBAHR-ŁYSKOWSKI 1903: 24 skk.

⁷⁰ PERNICE 1873: 413.

⁷¹ LEONHARD 1894: 430.

⁷² HÄHNCHEN 2003: 32 sk.

⁷³ Alex. C.2.4.6 pr.-1 (a 230).

⁷⁴ Ezzel szemben bizánci eredetűnek tartja a szöveget: DE FRANCISCI 1913: 220–225. Vele szemben Giffard véleményét osztom, aki interpolációmentesnek véli a szöveget, lásd GIFFARD 1957: 345. A fragmentum újabb irodalmából lásd ARTNER 2002: 49 sk.

valóban teljesüljenek, és ha ez mégsem volt indokolt, az átadó visszaszerezhesse a dolgát. Ezért helyeztek hangsúlyt arra is, hogy azokban az esetekben, amikor a teljesítés valamilyen okból alaptalan volt, a teljesítő visszakapja a dolgát. Csak az ilyen rezsim tudta ösztökélni a megállapodások mind teljesebb betartását, hiszen a teljesítők bízhattak abban, hogy esetlegesen indok nélküli teljesítésük visszajár. Visszautalva az egyik korábbi forrásszövegre, ez a szabályozás bátorította az örököszt és a képviselőt arra, hogy a nem közvetlenül személyéhez fűződő kötelezettséget teljesítse. Ebből a nézőpontból érthetők a *rescriptum*ban található indokolások is, hiszen egyrészt nem áll fenn átadási kötelezettség, ha nem is jött létre megállapodás, másrészt pedig a létrejött megállapodást a *fides* alapján teljesíteni kell.

Összegzés

Rövid és felületes vizsgálódásaink több meglepő eredménnyel jártak. Először is kitűnt a fentiekből, hogy a *condictió*k klasszikus kori természetének lényegét elsősorban nem görög eredetű filozófiai koncepciókban (például az *equitas*, azaz a méltányosság elvében, vagy a *bonum et aequum*ban) vagy általános, természetjogias jogelvekben kell keresnünk. A méltányosság elve sokkal inkább a sokszínű tényállásokat és az ebből fakadó különféle okokat általánosan lefedni képes, utólagosan megkonstruált magyarázó elv lehetett.

Másrészt nem a modern felfogás szerinti gazdagodás és szegényedés, illetve a kettő közti oksági kapcsolat volt elsősorban az érdekes a klasszikus kori római jogban, hanem az, hogy a szegényedő mennyire szoros és milyen jellegű jogilag védett kapcsolatban volt a tőle elkerült vagyonelemmel. Azaz a *condictio* megközelítése nem relációs, sokkal inkább statikus lehetett.

Úgy tűnik, a rómaiak nem annyira a jogcím nélkül átkerült vagyonelem visszakérésére helyezték a hangsúlyt, sokkal inkább azt kívánták előmozdítani, hogy bizonyos, főleg a *datió*val járó megállapodások valóban teljesüljenek, és ha ez mégsem volt indokolt, az átadó visszaszerezhesse a dolgát. Ezért helyeztek hangsúlyt arra is, hogy azokban az esetekben, amikor a teljesítés valamilyen okból alaptalan volt, a teljesítő visszakapja a dolgát. Csak az ilyen rezsim tudta ösztökélni a megállapodások mind teljesebb betartását, hiszen a teljesítők bízhattak abban, hogy esetlegesen indok nélküli teljesítésük visszajár.

A *condictió*knak lehetett ősi, akár a *legis actio per conductionem* visszanyúló⁷⁵ központi eszméje. A fenti példákból úgy tűnik, hogy a római állam, pontosabban a jogtudósok nem az elvont erkölcsi jogtétel kikényszerítését tartották elsődleges feladatuknak a *condictió*k révén, hanem a dolgok feletti jogos hatalom védelmét és a tulajdon rendjét. A lényeges kérdés nem szűk értelemben vett jogi kérdés volt, sokkal inkább az, hogy egyes, egyértelmű

⁷⁵ A *condictio* és a *legis actio per conductionem* szoros kapcsolatát tételezi Karlowa is. Lásd KARLOWA 1901: 762.

esetekben békés úton vissza lehessen szerezni egyes, máshoz került vagyonelemeket. Nem az számított, volt-e jogcíme a gazdagodónak a gazdagodás megtartására, hanem az, hogy az általános „társadalmi” megítélés szerint viszonylag egyértelmű volt-e az, hogy az elkerült vagyonelem visszajár. Azaz a tankönyvi irodalomban sokat emlegetett tartalmi elemek – a jogalap hiánya és az átadás is – másodlagosnak tűnnek, és előtérbe került az a kérdés, hogy a természetes észszerűség alapján fennáll-e a tartozás.

Végezetül beláthatjuk, hogy a közkeletű vélekedéssel szemben a rómaiakat nem kötötte gúzsba állítólagos „keresetjogias” gondolkodásuk. Sokkal inkább a konkrét eset egyedi sajátosságainak és az igazságérzetüknek megfelelő megoldást keresték, rugalmasan felhasználva meglehetősen merev perjogi lehetőségeiket.

Irodalom- és forrásjegyzék

- ARTNER, Michael (2002): *Agere praescriptis verbis. Atypische Geschäftsinhalte und klassisches Formularverfahren*. Berlin: Duncker & Humblot. Online: <https://doi.org/10.3790/978-3-428-50585-2>
- BARON, Julius (1881): *Abhandlungen aus dem römischen Civilprozess. Die Conditionen*. Berlin: Leonhard Simion.
- BEKKER, Ernst I. (1883): Zur Lehre der Conditionen und adjecticischen Klagen. *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte: Romanistische Abteilung*, 4(1), 92–108. Online: <https://doi.org/10.7767/zrgra.1883.4.1.92>
- BORÉ, Fritz (1904): *Die Voraussetzungen der conductio causa data causa non secuta des gemeinen Rechts und diejenigen der ihr entsprechenden Klage des bürgerlichen Rechts: der Bereicherungsklage wegen Nichteintritt des Erfolges*. Berlin: W. Pilz.
- CAMODECA, Giuseppe (1999): *Tabulae Pompeianae Sulpiciorum. Edizione critica dell'archivio puteolano dei Sulpicii I–II*. Roma: Quasar.
- COING, Helmut (1952): Zum Einfluss der Philosophie des Aristoteles auf die Entwicklung des römischen Rechts. *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte: Romanistische Abteilung*, 69(1), 24–59. Online: <https://doi.org/10.7767/zrgra.1952.69.1.24>
- COING, Helmut (1963): Zur Lehre von der ungerechtfertigten Bereicherung bei Accursius. *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte: Romanistische Abteilung*, 80(1), 396–399. Online: <https://doi.org/10.7767/zrgra.1963.80.1.396>
- DAWSON, John P. (1951): *Unjust Enrichment. A Comparative Analysis*. Boston: Little, Brown & Co.
- DE FRANCISCI, Pietro (1913): *Synallagma. Storia e dottrina dei cosiddetti contratti innominati I*. Pavia: Mattei.
- DONATUTI, Guido (1951): Le „causae” delle „conditiones”. In REGGI, Roberto (szerk.): *Studi Parmensi I*. Milano: Giuffrè, 33–169.
- EHRHARDT, Arnold (1930): *Iusta causa traditionis. Eine Untersuchung über den Erwerb des Eigentums nach römischem Recht*. Berlin–Leipzig: de Gruyter. Online: <https://doi.org/10.1515/9783111561622>
- FARGNOLI, Iole (2023): Conductio als Rückforderungsklage. In BABUSIAUX, Ulrike et al. (szerk.): *Handbuch des Römischen Privatrechts II*. Tübingen: Mohr Siebeck, 2008–2016.
- FEENSTRA, Robert (1972): Die ungerechtfertigte Bereicherung in dogmengeschichtlicher Sicht. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 29(1), 289–305. Online: https://doi.org/10.1501/Hukfak_0000000993
- FREZZA, Paolo (1949): Jus gentium. *Révue internationale des droits de l'antiquité*, 1(2), 259–308.
- GIFFARD, André-Edmond (1957): L'actio civilis incerti et le synallagma (D, 2, 14, 7). *Revue historique de droit français et étranger*, 34, 337–346.

- GIGLIO, Francesco (2000): *Condictio proprietaria und europäisches Bereicherungsrecht. Eine Untersuchung auf rechtshistorischer und rechtsvergleichender Basis mit besonderer Berücksichtigung des deutschen und italienischen Rechts*. Berlin: Duncker & Humblot. Online: <https://doi.org/10.3790/978-3-428-49762-1>
- GRÖSCHLER, Peter (1997): *Die „tabellae“-Urkunden aus den pompejanischen und herkulanensischen Urkundenfunden*. Berlin: Duncker & Humblot. Online: <https://doi.org/10.3790/978-3-428-48921-3>
- HÄHNCHEN, Suzanne (2003): *Die causa condictiois. Ein Beitrag zum klassischen römischen Konditionenrecht*. Berlin: Dunker & Humblot. Online: <https://doi.org/10.3790/978-3-428-50923-2>
- HEINE, Sonja (2005): *Condictio sine datione. Zur Haftung aus ungerechtfertigter Bereicherung im klassischen römischen Recht und zur Entstehung des Bereicherungsrechts im BGB*. Berlin: Duncker & Humblot. Online: <https://doi.org/10.3790/978-3-428-51974-3>
- JANSEN, Nils (2003): Die Korrektur grundloser Vermögensverschiebungen als Restitution? *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte: Romanistische Abteilung*, 120(1), 106–162. Online: <https://doi.org/10.7767/zrgra.2003.120.1.106>
- KARLOWA, Otto (1901): *Römische Rechtsgeschichte II*. Leipzig: Veit & Comp.
- KASER, Max (1961): Zur „iusta causa traditionis“. *Bullettino dell'Istituto di Diritto Romano „Vittorio Scialoja“*, 64(3), 61–97.
- KASER, Max (1993): *Ius gentium*. Köln–Weimar–Wien: Böhlau.
- KIPP, Theodor (1900): *Condictio*. In WISSOWA, Georg (szerk.): *Paulys Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft VII*. Stuttgart: J. B. Metzler, 847–858.
- KOSCHEMBAHR-LYSKOWSKI, Ignacy von (1903): *Die Condictio als Bereicherungsklage im klassischen römischen Recht I*. Weimar: Böhlau.
- KUPISCH, Berthold (1987): *Ungerechtfertigte Bereicherung. Geschichtliche Entwicklungen*. Heidelberg: Decker & Müller.
- LENEL, Otto (1927): *Das Edictum Perpetuum. Ein Versuch zu seiner Wiederherstellung*. Leipzig: Bernhard Tauchnitz.
- LEONHARD, Rudolf (1894): *Institutionen des römischen Rechts. Ein Lehrbuch*. Leipzig: Veit & Comp. Online: <https://doi.org/10.1515/9783112366363>
- LIEBS, Detlef (1986): The History of the Roman Condictio up to Justinian. In MACCORMICK, Neil – BIRKS, Peter (szerk.): *The Legal Mind. Essays for Tony Honoré*. Oxford: Clarendon.
- MAYER-MALY, Theo (1999): *Römisches Privatrecht*. Wien – New York: Springer.
- NELSON, Hein L. W. – MANTHE, Ulrich (1999): *Gai Institutiones III 88–181. Die Kontraktsobligationen. Text und Kommentar*. Berlin: Duncker & Humblot. Online: <https://doi.org/10.3790/978-3-428-49883-3>
- PERNICE, Alfred (1873): *Marcus Antistius Labeo. Das römische Privatrecht im ersten Jahrhunderte der Kaiserzeit I*. Halle: Buchhandlung des Waisenhauses.
- PIKA, Wolfram (1988): *Ex causa furtiva condicere im klassischen römischen Recht*. Berlin: Duncker & Humblot. Online: <https://doi.org/10.3790/978-3-428-46323-7>
- PRINGSHEIM, Fritz (1932): Bonum et aequum. *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte: Romanistische Abteilung*, 52(1), 78–155. Online: <https://doi.org/10.7767/zrgra.1932.52.1.78>
- RABEL, Ernst (1915): Grundzüge des römischen Privatrechts. In HOLTZENDORFF, Franz von – KOHLER, Josef (szerk.): *Enzyklopädie der Rechtswissenschaft in systematischer Bearbeitung I*. München–Leipzig–Berlin: Duncker & Humblot – Guttentag.
- SACCOCCIO, Antonio (2002): *Si certum petetur. Dalla condictio dei veteres alle condictiones giustinianee*. Milano: Giuffrè.
- SANFILIPPO, Cesare (1943): *Condictio indebiti. Il fondamento dell'obbligazione da indebitum*. Milano: Giuffrè.
- SANTORO, Raimondo (1971): Studi sulla condictio. *Annali del Seminario Giuridico della Università di Palermo*, 32, 181–512. Online: <https://sites.unipa.it//dipstdir/portale/ARTICOLI%20SANTORO/Santoro%20Studi%20sulla%20condictio%20AUPA%2032%201971%20180-512.pdf>

- SAVIGNY, Friedrich C. von (1841): *System des heutigen römischen Rechts V*. Berlin: Veit & Comp. Online: <https://doi.org/10.1515/9783111573014>
- SCHIEHMANN, Gottfried (1997): *Condictio*. In CANCIK, Hubert – SCHNEIDER, Helmuth (szerk.): *Der Neue Pauly. Enzyklopädie der Antike. Altertum III*. Stuttgart–Weimar: J. B. Metzler, 120–122.
- SCHWARZ, Fritz (1952): *Die Grundlage der conditio im klassischen römischen Recht*. Münster–Köln: Böhlau.
- SHELDON, Amos (1883): *The History and Principles of the Civil Law of Rome. An Aid to the Study of Scientific and Comparative Jurisprudence*. London: Kegan Paul, Trench & Co.
- SIMONIUS, August (1953): Zur Frage einer einheitlichen „causa condictiois“. In GERWIG, Max et al.: *Festschrift Hans Lewald: bei Vollendung des vierzigsten Amtsjahres als ordentlicher Professor im Okt. 1953 überreicht von seinen Freunden und Kollegen mit Unterstützung der Basler Juristischen Fakultät*. Basel: Helbing & Lichtenhahn, 161–174.
- SOBCZYK, Marek (2009): The Problem of *Causa Condictiois* in the Settlements of Roman Jurists and in Modern Polish Unjustified Enrichment Law. *Studia Prawnoustrojowe*, 9, 29–42. Online: https://wpia.uwm.edu.pl/czasopisma/sites/default/files/uploads/Studia_Prawno_Ustrojowe/2009/9/29-42.pdf
- SOLAZZI, Siro (1972): *Scritti di diritto romano V: 1947–1956*. Napoli: Jovene.
- TRAMPEDACH, Friedrich (1896): Die *conditio incerti*. *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte: Romanistische Abteilung*, 17(1), 97–154. Online: <https://doi.org/10.7767/zrgra.1896.17.1.97>
- VARVARO, Mario (2002): „Praescriptio“ e „sponsio“ nella „Tabula Pompeiana Sulpiciorum“ 31. *Annali del seminario giuridico dell'università degli studi di Palermo*, 47, 369–404.
- VARVARO, Mario (2008): *Ricerche sulla „praescriptio“*. Torino: G. Giappichelli.
- VARVARO, Mario (2014): *Condictio e causa actionis*. *Annali del seminario giuridico dell'università degli studi di Palermo*, 57, 265–318.
- VASADY Lóránt (2021): A jogalap nélküli gazdagodás. In CSEHI Zoltán (szerk.): 2013. évi V. törvény a Polgári Törvénykönyvről kommentárja. Budapest: Magyar Közlöny, 2288–2297.
- VISKY, Károly (1981): Les règles du droit romain relatives aux transactions judiciaires et extrajudiciaires à la fin de l'époque classique. *Annales de la Faculté de Droit d'Istanbul*, 28(44), 123–151.
- VOCI, Pasquale (1946): *La dottrina romana del contratto*. Milano: Giuffrè.
- VOIGT, Moritz (1862): *Ueber die conditiones ob causam und ueber causa und titulus im Allgemeinen*. Leipzig: Voigt & Günther.
- WACKE, Andreas (1963): *Actio rerum amotarum*. Köln–Graz: Böhlau.
- WATSON, Alan (1971): *Roman Private Law around 200 BC*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- WITTE, Hermann (1859): *Die Bereicherungsklagen des Gemeines Rechts*. Halle: Pfeffer.
- WOLF, Joseph G. (1970): *Causa stipulationis*. Köln–Wien: Böhlau.
- WOLF, Joseph G. (1979): Aus dem neuen pompejanischen Urkundenfund. Die Kondiktionen des C. Sulpicius Cinnamus. *Studia et Documenta Historiae et Iuris*, 45, 142–177.
- WOLF, Joseph G. szerk. (2010): *Neue Rechtsurkunden aus Pompeji. Tabulae Pompeianae Novae. Lateinisch und deutsch*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- WOLLSCHLÄGER, Christian (1985): Das stoische Bereicherungsverbot in der römischen Rechtswissenschaft. In BEHREND, Okko – DIESELHORST, Malte – VOSS, Wulf E. (szerk.): *Römisches Recht in der europäischen Tradition. Symposium aus Anlass des 75. Geburtstages von Franz Wieacker*. Ebelsbach: Rolf Gremer, 41–88.
- WUNNER, Erik (1970): Der Begriff *causa* und der Tatbestand der *conditio indebiti*. *Romanitas*, 9, 459–483.
- ZIMMERMANN, Reinhard (1996): *The Law of Obligations. Roman Foundations of the Civilian Tradition*. Oxford: Oxford University Press. Online: <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780198764267.001.0001>